

Switłana Suchariewa

*Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy
im. Lesi Ukrainki w Łucku, Ukraina*

ORCID: 0000-0001-5039-582X

CHRZEŚCIJAŃSKIE PODSTAWY MORALNOŚCI W UKRAIŃSKIEJ I POLSKIEJ LITERATURZE BAROKOWEJ

W literaturze barokowej pogranicza ukraińsko-polskiego uwagę poświęcano głównie kwestiom teologicznym. Z tego powodu przez wiele wieków pierwszeństwo w interpretacji tych tekstów mieli teologowie. Ponieważ w traktowaniu badanej przez nas dziedziny chodziło o kwestie dyskusyjne, kolejne prace nie zachęcały do pojednania i nie wyróżniały się obiektywnością. Miniony wiek stał się punktem zwrotnym w badaniach tego materiału, ponieważ zajmują się nim głównie pisarze niezaangażowani w spory ideologiczne, mogący wypowiedzieć ważne słowa w obronie literatury dawnej, określić jej wartość artystyczną, przeanalizować nie „kamienia węgielne” wyznań religijnych czy poszczególne wady ludzkie, lecz chrześcijańskie wartości moralne, wspólne dla polskiej i ukraińskiej tradycji narodowej. Tak więc jest to jedna z dróg prowadzących do jedności w pełnym tego słowa znaczeniu. Jako badacze mamy zaszczyt być w ów proces zaangażowani.

Mimo przynależności do różnych konfesji (katolickiej, prawosławnej lub protestanckiej) barokowi autorzy ukraińscy i polscy dążyli do podniesienia społecznego poziomu chrześcijańskiej moralności, więc w równym stopniu zajmowali się prawdami biblijnymi, opisywali tematy chrześcijańskiej tradycji i polegali na dziełach Ojców Kościoła. Śledzimy to zarówno w poezji, jak i w prozie badanego okresu. Niektórzy z tych pisarzy (Hipacy Pocięj, Teofil Rutka, Melecjusz Smotrycki, Joachim Morochowski, Mikołaj Cichowicz, Łazarz Baranowicz, Kasjan Sakowicz, Pachomiusz Wojna-Orański, Wojciech Kortyski i in.) byli w równym stopniu uznawani na twórców zarówno ukraińskiego, jak polskiego dziedzictwa literackiego, ze względu na używanie w swoich dziełach języka polskiego, który wówczas był szeroko rozpowszechniony w obrębie wspólnego państwa – Rzeczypospolitej.

W wielonarodowym środowisku epoki baroku kształtowały się główne problemy i perspektywy rozwoju wspólnej świadomości obywatelskiej, dlatego pierwszorzędnym zadaniem ówczesnych pisarzy było tworzenie chrześcijańskiej koncepcji o charakterze politycznym, co szczególnie podkreślał w swej twórczości Szymon Starowolski. Pamiętamy wybitne dzieła tego artysty, który miał odwagę być uczciwym i prawdomównym wobec najeźdźców. Właśnie z powodu tych cnót, do których królewski kaznodzieja nieustannie zachęcał czytelników w kazaniach, oracjach i broszurach politycznych, był w stanie ze stoickim spokojem zwrócić się do szwedzkiego króla Karola Gustawa, gdy ten zawładnął krakowskim Wawelem: „Deus mirabilis, fortuna variabilis” („Bóg zadziwiający, szczęście zmienne”).

Za programowe dzieło o treści wychowawczej w twórczości Starowolskiego można uznać *Lament Utrąpionej Matki Korony Polskiej, już już konającej, na Syny wyrodne, złośliwe i niedbające na rodzicielkę swoją*, w którym autor nadaje państwu cechy macierzyńskie, używając środków artystycznych. W szczególności pisarz włożył w usta matki następujący apel:

Tu Polska leży, złością wyrodków zgubiona, przy niej i złota wolność oraz pogrzebiona. W tymże dole i święta katolicka wiara zakopana i cnota przodków naszych stara. Obluda i niestworność, swawola zbyteczna, pycha, nieposłuszeństwo i chciwość wszeteczna, wszystkich stanów obluda i herezje sprośne, a przy tym opresje żołnierskie nieznośne, utrapioną Ojczyznę gwałtem umorzyły, jaszczurcza prepotomstwo, matkę swą zabiły. Ty, co przemijasz tędy, Czytelniku miły, jeśli cnotę miłujesz, proszę tej mogiły nie mijaj bez wiernych łez, westchnienia gorzkiego, a użal się serdecznie upadku mego¹.

Edward Winkler, określając motywację powstania lamentacji Starowolskiego, zwracał uwagę na pragnienie pisarza ukazania polskim władcom prawdziwej wartości edukacji, osądzenia protekcjonizmu i innych wykroczeń moralnych².

Klimat sarmacki w utworach Starowolskiego był wyraźnie prezentowany poprzez podkreślanie społecznej roli Kozaczyzny w rozpowszechnianiu chrześcijaństwa. Pisarz trzeźwo oceniał wpływ Kozaków na rozwój Rzeczypospolitej, potępiając ich negatywne cechy i wychwalając te przymioty, którymi mogliby przysłużyć się Królestwu. Zgodnie z ideałem pisarza, Rzeczpospolita była narzędziem, które musiało być bezpośrednio posłuszne Bogu, więc Przykazania Boże w dziełach Starowolskiego były ukazywane w świetle społecznej nauki o charak-

1 S. Starowolski, *Lament Utrąpionej Matki Korony Polskiej, już już konającej na Syny wyrodne, złośliwe i niedbające na rodzicielkę swoją*, [w:] Fides: Biuletyn Fundacji „Quomodo” im. Króla Stanisława Leszczyńskiego, Vol. 1, 2009, www.quomodo.org.pl/dane/biuletyn/Fides200901-LAMENT-Starowolski.pdf.

2 E. Winkler, *Ks. Starowolski jako pisarz polityczny XVII w. w świetle dnia dzisiejszego*, Włocławek 1930, s. 21.

terze moralizatorskim. Przełomowa w literaturze stała się krytyka tronu królewskiego, który wskutek licznych elekcji tracił swój autorytet społeczny.

Jeśli chodzi o *Lament* Starowolskiego, jest to jeden z rodzajów przeróbek lamentacji biblijnych, obficie wyposażony w cechy świeckie. Natomiast inne stylizowane lamentacje w literaturze barokowej miały charakter religijny – w centrum wydarzeń znajdowała się Matka Kościół, wzywająca swoje dzieci do powrotu w łono prawdziwej wiary (w dziełach Melecjusza Smotryckiego, Kleryka Ostrogskiego, Piotra Skargi i in.).

Za najbliższą oryginału sprawiedliwie uważana jest stylizowana pod tekst biblijny lamentacja literacka *Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwi...*³, wydana w Wilnie w 1610 roku. W odpowiedzi na pogromy wileńskie zainicjowane przez Hipacego Pocięja, które raczej świadczyły o upadku chrześcijańskich tradycji szerzenia zgody i pokoju, Melecjusz Smotrycki przedstawił personifikowany i metaforyczny obraz Matki Kościoła, utożsamiając go z Matką Ojczyzną, tęskniącą za swoimi synami, którzy ją podstępnie zdradzili. Odejście od prawosławia pisarz symbolicznie utożsamiał ze śmiercią. Podobne zasady moralności wyniósł ze środowiska ostrogskiego, gdzie w swoim czasie pedagogiem był jego ojciec, polemista Herasym Smotrycki. Personifikacja została rozwinięta na poziomie syntaksycznym w postaci dialogu („jakom rzekła”). Elementy mitologiczne jako prototyp świata sarmackiego odzwierciedlały pierwotny poziom obrazowania lamentacji. W ujęciu artystycznym pisarzy kręgu Smotryckiego chodziło o utożsamienie chrześcijańskich prawd wiary wyłącznie z prawdami prawosławnymi. Tym niemniej po zmianie wyznania w dziełach Smotryckiego wyczuwamy rękę tego samego autora, tyle że przyodzianego w szaty katolickie. Tak więc możemy wywnioskować, że jego chrześcijańskie wartości nie uległy zmianom.

Threnos Smotryckiego został oprostowany w traktacie *Na threny i lament Theofila Ortologa...* jezuita, homelety królewskiego Piotra Skargi i w apologii *Paregoria albo utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świętej Wschodniej zmyślonego Theofila Orthologa* Joachima Morochońskiego, biskupa unickiego z Włodzimierza Wołyńskiego. Oba dzieła mają podobną strukturę apologetyczną, co wówczas było uważane za właściwy ton polemiczny. Mimo różnic wyznaniowych, nie znajdujemy w nich odejścia od moralnego obrazu świata zaprezentowanego w *Threnosie*, jednak sposób stylizacji jest nieco inny – w opar-

3 M. Smotrycki, *Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. Pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony przez Theofila Ortologa, teżże Świętej Cerkwie Wschodniej Syna*, Wilno 1610.

ciu o prawdy teologiczne, bez poetyzacji motywów sakralnych, z ujęciem korzyści praktycznych z tych tekstów wpływających.

Innym sposobem prezentowania chrześcijańskiej symboliki użytej w celu edukacji patriotycznej obywateli w dziełach barokowych pisarzy na pograniczu ukraińsko-polskim była heroizacja wybitnych postaci z przeszłości i współczesnych. Śledzimy to na przykład w kazaniach pogrzebowych Bonawentury Czarlińskiego⁴ i Fabiana Birkowskiego⁵ ku czci zmarłego Jana Karola Chodkiewicza, gdzie ten mąż stanu został ukazany w aureoli świętości.

Godne uwagi są nie tylko cechy sytuacyjne, lecz wyraźne motywy moralizatorskie o treści chrześcijańskiej, zaprezentowane w postaci nauki katechetycznej. Prace te nie powstały w czasie pogrzebu polskiego dowódcy wojskowego, ale w nieco odległej projekcji czasowej w celu wychowawczym („ku pokrzepieniu serc”): „Komu zaś rozum i rada? Senatorowi;... Komu naostatek moc i potęga? Potężnemu Hetmanowi”⁶. Dzieła Czarlińskiego były tworzone w ramach duchowości franciszkańskiej, do zgromadzenia franciszkanów (OFM) pisarz przynależał. Oprócz wybitnej postaci Chodkiewicza ukazał on w swoim kolejnym kazaniu pogrzebowym zasługi dla ojczyzny Janusza Korybuta Wiśniewieckiego.

Typowym przedstawicielem duchowości franciszkańskiej prezentowanej w polskojęzycznych dziełach barokowych był również Walerian Gutowski, krakowski gwardian i prowincjał polskich franciszkanów, homileta w czasie koronacji Michała Korybuta Wiśniewieckiego. Są znane dwa jego kazania i dwa zbiory oracji: *Kazania na święta i uroczystości ku czci Chrystusa, Matki Bożej i świętych Pańskich oraz na niektóre niedziele* i *Kazania Wielkopostne* z dodaną do nich homilią w dniu św. Franciszka – łącznie siedemdziesiąt siedem dzieł homiletycznych. Podobny wykład moralności chrześcijańskiej w duchu św. Franciszka znajdujemy u Żygmunta Komarowskiego, Jerzego Strupczewskiego, Stanisława Topolskiego i in. Wszystkie ich kazania mają charakter okazjonalny. Ich osobliwością było znaczne poszerzenie wpływu Bernardynów w środowisku kresowym wskutek aktywnej pracy duszpasterskiej na tych terenach (Lwów–Łuck–Krzemieniec).

- 4 B. Czarliński, *Kazanie na pogrzebie jaśnie wielmożnego pana Jana Karola Chodkiewicza, Hrabie ze Szklowa i Myszy na Bychowie, Wojewody Wileńskiego, Korony Polskiej przeciw Osman Sultanowi, a W.X.L., Hetmana Najwyższego, Gubernatora Ziemi Inflantskiej, Derpskiego, Luboszańskiego, Wielońskiego etc. etc. Starosty. Miane w Ostrogu w Kościele Farskim, Wilno 1622.*
- 5 F. Birkowski, *Jan Karol Chodkiewicz i Jan Weyner, Wielmożni, Waleczni, Pobożni Wojewodowie, Pamięcią pogrzebną wspomnieni od o.x. Fabiana Birkowskiego, Zakonu Dominika ś. Kaznodziejskiego, w Piśmie Świętym Doktora, Kraków 1627.*
- 6 B. Czarliński, *Kazanie na pogrzebie...*, s. 20.

Kraków wówczas był też kolebką homiletycznej szkoły dominikańskiej, najwybitniejszymi przedstawicielami której byli Fabian Birkowski i Jacek Mijakowski.

Adam Makowski na pogrzebie Birkowskiego zwrócił szczególną uwagę na wychowanie społeczeństwa w duchu św. Dominika, opowiadając legendę o śnie matki świętego tuż przed jego urodzeniem. Według legendy w wizji kobiety, która miała urodzić, pojawił się pies z pochodnią, więc wszyscy zastanawiali się, kto wyrosnie z noworodka, jaki był niezwyklej cel snu. Makowski podkreślił, że wizerunek psa pilnującego stada od dzikich wilków symbolizował dokładnie ojców kaznodziejów, którzy chronili Kościół przed wrogami i byli prorokami, podobnie jak starotestamentowi wybrańcy Boga, obdarzeni płomieniami Ducha Pańskiego.

Adam Makowski zrównał talent mówczy Fabiana Birkowskiego i innych barokowych dominikanów z geniuszem oratorskim samego św. Dominika. Tak oto pisał:

Piesek w Piśmie Św. pospolicie znaczy kaznodzieję, co na grzeszne szczeka i kąsa ich, a od wilka broni trzodę Chrystusową. Ten synaczek na to się był urodził: wszak za czasem głos i sława kazań jego uszu ich dochodziła i mieli się z czego cieszyć⁷.

Badacze retoryki i homiletyki proponują rozważenie trzech rodzajów wzorców kazań – prorockiego, apostołskiego i patrystycznego. Tak więc biorąc pod uwagę aspekt chronologiczny, Mirosław Korolko w pracy *Między retoryką a teologią. O kunszcie estetycznym staropolskich kazań*⁸ wyróżniał kazania katechetyczne (przed reformacją), humanistyczne, dogmatyczno-apologiczne, moralistyczne (oparte na barokowym konceptualizmie). W zakresie homilii-konceptów dogmatyka schodziła na margines, ustępując miejsca problemom moralnym, nauczanym wyłącznie w języku narodowym (polskim).

Zbiory homiletyczne XVII wieku przede wszystkim skierowane były do osób duchownych, które czerpały z nich modele konceptualne, modyfikując je według własnego uznania do użytku publicznego. Adam Makowski zwrócił uwagę na tę praktykę naśladowania świeckich modeli barokowych podczas ukazywania treści chrześcijańskich, gdy pisał:

Nie sadił się na lekkie i płocze koncepta, ale od niwoli drugdy mu do tego przychodziło, że musiał czymś świeckim przysmaczyć. A któż był w te uczone fraszki pogańskie i poetyckie nad ojca Fabiana bogatszy? Jako rzeka czysta płynęły mu perełki wyborne, a wiem, że je drugdy zbierali i dla polszczyzny radzi go czytali⁹.

7 F. Birkowski, *Kazania przygodne i pogrzebowe z dodatkiem Kazania ks. Makowskiego na pogrzebie tegoż ks. Fabiana Birkowskiego*, Kraków 1859, s. 252.

8 M. Korolko, *Między retoryką a teologią. O kunszcie estetycznym staropolskich kazań*, [w:] *Proza staropolska w kręgu religijnych inspiracji*, red. M. Jasińska-Wojtkowska, K. Dybczak, Lublin 1993, s. 41–71.

9 F. Birkowski, *Kazania przygodne...*, s. 257.

Naturalna dla słowiańskiej mentalności chęć do żartów, dowcipów i wesołych przygód także została w pełni zaprezentowana na ambonach kościelnych. Ostatecznie głównym zadaniem wszystkich mówców i pisarzy epoki baroku, którzy starali się przekonać do praktykowania cnót chrześcijańskich, było konieczne ozdobienie myśli niezwykle postacią słowną, aby zwiększyć zainteresowanie słuchaczy. W tym celu w równym stopniu używano wszystkich środków – laickich i religijnych.

Pomimo tak dużego napięcia pomiędzy dwoma spolaryzowanymi światami, w obrębie których umieszczano wartości moralne, niezmiennie ważny pozostawał obraz Bogurodzicy, która służyła jako nauczycielka pobożności i prawego zachowania całego społeczeństwa. Ten wzór świętości został ukazany w homilii Fabiana Birkowskiego *O przyrównaniu Narodzenia Panny Najświętszej do rodzenia tęczy na niebie i budowania mostu*¹⁰. Był to jednak tylko uogólniony metaforyczny zarys problemu teologicznego, zwłaszcza mariologicznego. W okresie dojrzałego baroku poziom metaforyczny kazań maryjnych znacznie wzrósł, tak więc w zbiorze homiletycznym Franciszka Rychłowskiego *Kazania na święta Panny Przenajświętszej z różnych doktorów i autorów zebrane* da się prześledzić wyraźnie określoną kompozycję, na podstawie której zaliczamy te oracje do kazań panegirycznych. Poszerzonym konceptem w dziele Rychłowskiego jest metafora Marii-Księgi, która jednocześnie pełniła rolę mądrości w zakresie gramatyki, logiki, dialektyki oraz zawierała „terminy, propozycje, sylogizmy”¹¹.

Termin „Bogurodzica” w kazaniu obozowym Birkowskiego miał nieco szersze i pełniejsze znaczenie. Autor związał historię kazania ze starożytnym, polskojęzycznym zabytkiem literatury – pieśnią *Bogurodzica*, która towarzyszyła polskim żołnierzom w bitwach i miała zapewniać zwycięstwo. Te motywy patriotyczne bezpośrednio dotyczyły pisarza, który wspólnie z Karolem Chodkiewiczem uczestniczył w bitwie pod Chocimiem, oraz były logicznym uzupełnieniem tez teologicznych, w tym treści mariologicznych. Kaznodzieja napisał:

Za łaską Twoją Chryste Jezu, ja dziś znowu muzykę zacznę, muzykę staropolską, której na wojnach swoich Polacy twoi chrześcijanie zażywali. Zowią onę Bogarodzica od Najświętszej Matki Twojej¹².

Pisarz przyrównał Najświętszą Marię Pannę, a jednocześnie Hymn, do Matki Bożej do Arki Przymierza, dzięki której Izraelici zwyciężyli wrogów wiary i pokonali wszystkie trudności ziemskiej pielgrzymki. Fabiana Birkowskiego należy uznać za prawdziwego czciciela NMP w wymiarze ogólnokrajowym i sarmackim.

10 F. Birkowski, *Kazania na niedziele i święta doroczne*, t. 1, Kraków 1623, s. 426–433.

11 W. Pawlak, *Koncept w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 2005, s. 293.

12 F. Birkowski, *Kazania obozowe o Bogarodzicy przytem Nagrobek Osmanowi Cesarzowi Tureckiemu i inne kazania oś. Jacku i b. Kantym*, Kraków 1858, s. 8.

Właśnie Maria we wszystkim była dla niego wzorem do naśladowania, z tego powodu nadawał jej szczególne znaczenie w kształtowaniu moralności całego społeczeństwa. Wołał:

Dlaczego Marią nie mikrokosmem, to jest małym światem, zwać mamy (tak każdego człowieka nazwać może), ale megalokosmem, wielkim jakimś światem, nad ten świat większym. Czemu? Abowiem tego, którego wszystek świat ogarnąć nie mógł, ani godzien był przyjąć, w łożnicy żywota swego zasłużyła sama przyjąć¹³.

Oprócz trendów sekularyzacyjnych w homiliach Birkowskiego dostrzegamy materię transcendentálną, na którą zwraca uwagę współczesnych badaczy Eryk Cichocki. Środki retoryczne i stylistyczne służyły nie tylko zwykłej komunikacji interpersonalnej, ale także pewnej idei, a nawet funkcji transcendującej. Tak więc wartości chrześcijańskie w okresie barokowym przekraczały zwykły poziom społeczny i nabywały cech uniwersalnych. W centrum tych poszukiwań moralnych stał człowiek jako taki – bez względu na jego narodowość, idee polityczne czy wyznanie religijne. Personalistyczne podejście do chrześcijaństwa miało na celu kształtowanie bohatera narodowego i wieszczą religijnego, co pisarze barokowi umiejętnie czerpali ze swojego środowiska, podnosząc do rangi bohater-skiej mężów stanu czy osoby duchownych. Kazania były wdzięcznym tłem literackim, w którym temat mógł być rozwijany w pełni.

Podobna rola została przyznana polskojęzycznym epigramom i wprowadzającym pochwałam ku czci patronów, królów i zamożnych właścicieli ziemskich. Cnoty osób, którym te dzieła były dedykowane, są reprezentowane przez motywy heraldyczne. Zatem w dziele *Lithos...* Piotra Mohyły w chwalebnym hymnie celebrowano Maksymiliana Brzozowskiego i cały jego ród:

Brzozowskich strzała Krzyżem przełożona,
Bo z pobożnością ich mężność złączona.
Brzozowscy swoim Krzyżem Boga chwałą,
A nieprzyjaciół ostrą Strzałą wałą.
Strzałę Brzozowskich Ojczyzna podoba,
A Cerkiew mówi, mnie z Krzyża ozdoba¹⁴.

Chrześcijańskie wartości autora są związane z krzyżem, znakiem przynależności do wiary Chrystusa, świadczą o wierności uczniów wobec ich Mistrza. Tradycyjnie takie pochwały poetyckie miały na celu idealizację bohaterów.

13 F. Birkowski, *Kazania obozowe...*, s. 10.

14 P. Mohyła, *Lithos abo Kamień z Procy Prawdy Cerkwi Ś. Ruskiej Prawosławnej na skruszenie fałeczno-ciemnej perspektiwy albo raczej paszkwilo od Kasjana Sakowicza*, Kijów 1644.

Joachim (Heliasz) Morochowski, powołując się na moralny rozwój społeczeństwa, zacytował epigram *Rzecz do Fałszu* Andrzeja Lechowicza¹⁵. Spersonifikowany obraz fałszu, przeciwstawiony prawdzie, przenika wewnętrzny i zewnętrzny wymiar struktury dzieła z pierwszych stron tekstu, nadając mu cechy konceptualizmu. W odpowiedzi na poetycki obraz Matki w traktacie Smotryckiego, Morochowski użył podwójnego obrazu macierzyńskiego. W *Paregorii...* dwie matki rodzą córki, które nie są do siebie podobne. Pierwszą z nich jest *Conniuentia*, czyli Lubieżność, która rodzi rozpustę i pogardę. Drugą Matką jest sama Prawda, z której wyrasta wszelki gniew i nienawiść, ale jest ona godna szacunku i czci. Nowatorskimi w dziele były często stosowane nominalne antonimy jako część koncepcji wroga: *Ortholog – Pseudolog, Teofil – Teonach, Ortholog – Pornolog*.

Wraz ze wzniosłymi motywami świętości i cnót chrześcijańskich, w oparciu o które kształtowało się społeczeństwo barokowe, autorzy wykorzystywali bardziej prozaiczne powody pochwał eulogistycznych – wywyższali swoich patronów i dobrodziejów. Nie pomniejszało to roli wartości chrześcijańskich, ale nadało dziełom charakter subiektywny.

Ogólna skłonność pisarzy barokowych do gloryfikowania bohaterów narodowych na tle religijnym polegała na świadczeniu o chwale Boga, zdobyciu Królestwa Niebieskiego, przynależności do szeregów świętych, czci dla Jedyne Boga i Najświętszej Marii Panny. Chodziło o rycerskie cnoty obrony wartości chrześcijańskich, dbania o Kościół i lud Pański.

Podobne motywy są charakterystyczne dla polskojęzycznych turcyków pisarzy polskich i ukraińskich, w których koncepcja lojalności wobec ideałów chrześcijańskich zawarta jest w wezwaniu do walki z nieprzyjacielem osmańskim. Ukazane w nich wartości moralne, zaczerpnięte z Pisma Świętego, były interpretowane w sposób jednolity, jednak polityczne drogi rozwoju społeczeństwa były kardynalnie zróżnicowane. Tak więc turcyki Joannicjusza Galatowskiego¹⁶ wyraźnie deklarowały przychylność dla Moskwy, natomiast wielu innych autorów – Marcin Paszkowski, Grzegorz Czaradzki, Krzysztof Palczowski, Mikołaj Chabelski, Wojciech Kicki, Szymon Starowolski – wspierało ideę pospolitego ruszenia

15 J. Morochowski, *Παρηγορια albo utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świętej Wschodniej zmyślnego Theofila Orthologa*, Wilno 1612, s. I.

16 J. Galatowski, *Alkoran Machometów nauką heretycką i żydowską i pogańską napelniony od Koheletha Chrystusowego rozproszony i zgładzony*, Czernihów 1683; J. Galatowski, *Łabędź z piórami swemi a darami boskimi Chrystus prawowiernemu narodowi chrześcijańskiemu, łabędziowym piórem swej mądrości Boskiej wypisuje przyczyny, dla których długo trwa na świecie sekta mahometanska i dla których wiele narodów przyjęli zakon Mahometow, dla których mahometani szczęście mają, chrześcijan zwyciężają, miasta i państwa chrześcijańskie posiadają. Tenże Łabędź Chrystus łabędziowym piórem swej Matki Boskiej wypisuje fortele wojenne*, Nowogródek Siewierski 1679.

szlachty jako chrześcijańskiego przedmurza Europy. Ich mniemania też były podzielone – jedni radykalnie wypowiadali się za szczególną misją Kozactwa w ratowaniu Europy przed najazdem tureckim, drudzy, tacy jak Szymon Starowolski¹⁷, wzywali do ogólnej reformy polskiego porządku społecznego poprzez moralne odnowienie wszystkich bez wyjątku stanów.

Koncept świętości chrześcijańskiej w piśmiennictwie barokowym pogranicza ukraińsko-polskiego został zbudowany na walce przeciwstawień. Zdradzie przeciwstawiano wierność, fałszywym zeznaniom – prawdę, dumie – skromność i powściągliwość itp. Ten wybór między dobrem a złem, według Szymona Starowolskiego, wynikał ze strachu przed karą Bożą.

Pomimo niezgodności w wyborze drogi obrony Europy przed najazdem tureckim wszyscy autorzy zgodnie ukazywali najlepsze cechy chrześcijańskie w postaci rycerza-obrońcy, którego, jak wynika z dzieł, Bóg obdarzył szczególną łaską i świętością. Ten ideał ludzkiego bytu, wzór moralności biblijnej był światopoglądową ilustracją epoki baroku, wyrażoną nie tylko w literaturze. Była to postać Sarmaty, doskonale dopasowana do kultury zachodniej i wschodniej.

Jednym z sarmackich pomysłów na przywracanie zdolności obronnych Rzeczypospolitej była idea szkół rycerskich, którą ogólnie charakteryzuje Wołodymyr Pyłypenko¹⁸. Tego rodzaju szkoły miały podnosić ducha bojowego całej szlachty, poprawiać jej zdolność do walki, kształcić patriotyzm. W szkołach rycerskich element sarmacki był wyrazem mocy państwa. Z drugiej strony był to rodzaj konceptu, symbol walki chrześcijańskiej przeciw imperium osmańskiemu lub metaforycznie ukazane szkolenie w wojsku, które formowało młodzież. Wśród innych turcyków za godne uwagi uważamy nieduże dzieło Szymona Starowolskiego *Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich* (1618)¹⁹. Autor wzywał Sarmatów do zniszczenia „psów perekopskich”, odbudowy ziem czarnomorskich, przywrócenia ducha rycerstwa w środowisku sarmackim i jego rozpowszechnienia w strefie stepowej, gdzie ziemie pozostawały niczyje, niezagospodarowane. Idea sarmatyzmu uległa tu znacznej idealizacji.

Wiarę muzułmańską pisarze różnych wyznań ukazywali w posępnych kolo-rach, na ciemnym tle przeciwstawiając ją chrześcijaństwu. Joannicjusz Galatowski w apologii *Alkoran Machometów nauką heretycką i żydowską i pogańską napelniony... przekonywał:*

17 S. Starowolski, *Discurs o Wojnie Tureckiej*, Kraków 1633; S. Starowolski, *Prawy Rycerz*, Kraków 1858.

18 В. Пилипенко, *Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст.*, Київ 2014, с. 54.

19 S. Starowolski, *Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich*, Kraków 1858.

Widziałem Niewiast (Sektę Machometzańską) siedzącą na szarlatnoczerwonej bestii / (na bestialskiej nauce Machometowej) / pełnej imion bluźnierstwa / mającą kubek złoty (regiment) w ręce swej pełen obrzydliwości, nieczystości, wszeteczeństwa swego / a na czele jej było imię napisane: tajemnica / Babilon wielki / marka wszeteczeństw i obrzydliwości ziemie / i widziałem niewiastę oną pijaną krwią świętą i krwią wyznawców Jezusowych²⁰.

Odrębnym działem literackim ukazującym wartości chrześcijańskie były polemiki wyznaniowe, które w piśmiennictwie polskojęzycznym trwały ponad 100 lat. Częściowo polemika ogarnia koniec XVI wieku, gdy barok dopiero powstawał, i początek XVIII wieku, gdy ten styl literacki powoli zanikał. Pomimo znacznych niezgodności teologicznych ukazane w tych dziełach wartości chrześcijańskie były jednoznaczne i ujednoczone. Autor zawsze pozostawał retorycznym ucieleśnieniem skromności i uczciwości, był łaskawy i w miarę łagodny dla rywali, a jego cechy osobiste były realizacją świętości apostołskiej. Oponentom zwykle powierzano rolę „zagubionych owiec”, które potrzebowały nawrócenia i oczyszczenia z grzechów. Ten rodzaj symbolicznego myślenia, u podstaw którego położono struktury konceptualistyczne, prowadził do wytworzenia specjalnej poetyki – typowo literackiej, oderwanej od dokumentalizmu, wyrażonej w nowych chwytach artystycznych, mitologizacji itp. Dzięki temu uniwersalnemu spojrzeniu powstawała literatura fikcyjna, która miała być wyznacznikiem estetycznych i etycznych modeli świata.

Najbardziej przemawiający w zakresie moralizatorstwa jest traktat polemiczny Łazarza Baranowicza *Nowa Miara Starej Wiary*²¹, będący barokowym meta-konceptem wartości chrześcijańskich. Już w *Przedmowie* autor podkreśla, że Nową Miarą człowieczeństwa są przede wszystkim Jezus Chrystus i Bogurodzica. Pisarz wychwalał „synów Słońca” – zachodnich i wschodnich, gdyż w swej naturze słońce łączy wszystkie strony świata w jedno.

Na podstawie analizy dzieł barokowych pisarzy ukraińsko-polskiego pogranicza możemy wywnioskować, że zawarte w nich wartości chrześcijańskie były wyrażane na rozmaity sposób. Po pierwsze, odzwierciedlały społeczną – polityczną i socjalną – sytuację w ramach państwa i narodowości. Wcześniejsze i ówczesne wydarzenia historyczne były ukazywane poprzez pryzmat świętości duchownych i świeckich osób. W oparciu o to powstał zbiorowy obraz rycerza-chrześcijanina dzielnie broniącego granic nie tylko Rzeczypospolitej, lecz całej Europy.

20 J. Galatowski, *Alkoran Machometów...*, s. I.

21 Ł. Baranowicz, *Nowa miara starej wiary Bogiem udzielona jaśnie w Bogu Przeoświeconemu Jego Mościu Ojcu Łazarzowi Baranowiczowi Archiepiskopowi Czernihowskiemu, Nowogrodzkiemu i wszystkiego Siewierza na wymierzenie władzy Ś. Piotra, i Papieżów Rzymskich, i Pochodzenia Ducha Ś. od Ojca. Która aż do was dosięgła*, Nowogródek 1676.

W dyskursie polemicznym ideał chrześcijański przedstawiany był w świetle wierności swojej konfesji. Ci, którzy odważyli się to wyznanie zmienić, jak Melecjusz Smotrycki czy Kasjan Sakowicz, wywoływali kontrowersje w środowisku społecznym. Dla jednych byli wzorem mądrości chrześcijańskiej, dla drugich – zdrajcami i znakami powszechnego upadku moralnego. Ogólnie model chrześcijański obywatela Rzeczypospolitej w okresie barokowym miał wyraźne cechy reformatorskie, wyróżniał się indywidualizacją i miał strukturę konceptualną, wybudowaną na antynomii idei i obrazów. Szczególną rolę odgrywały w nim tematy mariologiczne, w tym ich wschodnia interpretacja.

W czasach obecnych wartości chrześcijańskie epoki barokowej odczytujemy na nowo jako wezwanie do resakralizacji słowa. Dzieła barokowe ukazują jego głębię, konieczność powrotu do moralności chrześcijańskiej, która na zawsze pozostanie zwornikiem kultury i duchowości narodu polskiego i ukraińskiego.

Bibliografia

- Baranowicz L., *Nowa miara starej wiary Bogiem udzielona jaśnie w Bogu Przeoświeconemu Jego Mościu Ojcu Łazarzowi Baranowiczowi Archiepiskopowi Czernihowskiemu, Nowogrodzkiemu i wszystkiego Siewierza na wymierzenie władzy Ś. Piotra, i Papieżów Rzymskich, i Pochodzenia Ducha Ś. od Ojca. Która aż do was dosięgła*, Nowogródek 1676.
- Birkowski F., *Kazania obozowe o Bogarodzicy przytem Nagrobek Osmanowi Cesarzowi Tureckiemu i inne kazania o ś. Jacku i b. Kantym*, Kraków 1858.
- Birkowski F., *Kazania przygodne i pogrzebowe z dodatkiem Kazania ks. Makowskiego na pogrzebie tegoż ks. Fabiana Birkowskiego*, Kraków 1859.
- Birkowski F., *Kazania na niedziele i święta doroczne*, t. 1, Kraków 1623.
- Birkowski F., *Jan Karol Chodkiewicz i Jan Weyner, Wielmożni, Waleczni, Pobożni Wojewodowie, Pamięcią pogrzebną wspomnieni od o.x. Fabiana Birkowskiego, Zakonu Dominika ś. Kaznodziejskiego, w Piśmie Świętym Doktora*, Kraków 1627.
- Czarliński B., *Kazanie na pogrzebie jaśnie wielmożnego pana Jana Karola Chodkiewicza, Hrabie ze Szklowa i Myszy, na Bychowie, Wojewody Wileńskiego, Korony Polskiej przeciw Osman Sultanowi, a W.X.L., Hetmana Najwyższego, Gubernatora Ziemie Inflantskiej, Derpskiego, Luboszańskiego, Wielońskiego etc. etc. Starosty. Miane w Ostrogu w Kościele Farskim*, Wilno 1622.
- Galatowski J., *Łabędź z piórami swemi a darami boskimi Chrystus prawowiernemu narodowi chrześcijańskiemu, łabędziowym piórem swej mądrości Boskiej wypisuje przyczyny, dla których długo trwa na świecie sekta mahometañska i dla których wiele narodów przyjęli zakon Mahometow, dla których mahometani szczęście mają, chrześcijan zwyciężają, miasta i państwa chrześcijańskie posiadają. Tenże Łabędź Chrystus łabędziowym piórem swej Matki Boskiej wypisuje fortele wojenne*, Nowogródek Siewierski 1679.
- Galatowski J., *Alkoran Machometów nauką heretycką i żydowską i pogańską napelniony od Koheletha Chrystusowego rozproszony i zgladzony*, Czernihów 1683.
- Korolko M., *Między retoryką a teologią. O kunszcie estetycznym staropolskich kazań*, [w:] *Proza staropolska w kręgu religijnych inspiracji*, pod red. M. Jasińskiej-Wojtkowskiej, K. Dybcia-ka Lublin 1993, s. 41–71.

- Mołyła P., *Lithos abo Kamień z Procy Prawdy Cerkwi Ś. Ruskiej Prawosławnej na skruszenie faleczno-ciemnej perspectiwy albo raczej paszkwilu od Kasjana Sakowicza*, Kijów 1644.
- Morochowski J., *Παρηγορία albo utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świętej Wschodniej zmyślonego Theofila Orthologa*, Wilno 1612.
- Pawlak W., *Koncept w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 2005.
- Smotrzycki M., *Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechniej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. Pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony przez Theofila Ortologa, teżże Świętej Cerkwie Wschodniej Syna*, Wilno 1610.
- Starowolski S., *Pobudka abo rada na zniesienie tatarów perekopskich*, Kraków 1858.
- Starowolski S., *Prawy Rycerz*, Kraków 1858.
- Starowolski S., *Discurs o Wojnie Tureckiej*, Kraków 1633.
- Starowolski S., *Lament Utrąpionej Matki Korony Polskiej, już już konającej na Syny wyrodne, złośliwe i niedbające na rodzicielkę swoją*, [w:] Fides: Biuletyn Fundacji „Quomodo” im. Króla Stanisława Leszczyńskiego, Vol. 1, 2009, <http://www.quomodo.org.pl/dane/biuletyn/Fides-200901-LAMENT-Starowolski.pdf>.
- Winkler E., *Ks. Starowolski jako pisarz polityczny XVII w. w świetle dnia dzisiejszego*, Włocławek 1930.
- Пилипенко В., *Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст.*, Київ 2014.

Switłana Suchariewa

*Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy
im. Łesi Ukrainki w Łucku, Ukraina*

ХРИСТИАНСКИЕ ОСНОВЫ МОРАЛИ В ПОЛЬСКОЙ И УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ЭПОХИ БАРОККО

В статье представлены различные уровни выражения христианской духовности в польской и украинской литературе барочного периода. Первоочередной задачей писателей было формирование общественной нравственности на уровне государства и нации. Это нашло отражение в панегириках, проповедях, трактатах, политических брошюрах и орациях. В антитурецких апологиях обращено внимание на сочетание христианских и патриотических мотивов, связанных с защитой Отечества. В полемических произведениях православные и католические авторы сосредотачивались на богословских аспектах этой проблемы. В образной системе барочной литературы преобладали библейские герои, рыцари, мудрые правители и лица святых. На основе этого сформировался концепт христианской святости. Его развили такие авторы, как Петр Скарга, Мелетий Смотрицкий, Петр Могила, Касьян Сакович, Мартин Пашковский, Шимон Старовольский и др.

Ключевые слова: барокко, украинско-польское пограничье, полемика, христианская мораль, концепт христианской святости.

Switłana Suchariewa

The Lesya Ukrainka Eastern European National University

CHRISTIAN FOUNDATIONS OF MORALS IN POLISH AND UKRAINIAN LITERATURE OF THE BAROQUE PERIOD

Summary

The article deals with the different levels of expressing of Christian spiritual in Polish and Ukrainian literature of Baroque period. Forming of social morals at the level of nation and state was the first task of writers. It found a reflection in panegyrics, sermons, treatises, political brochures and speeches. It is given attention in the anti-Turkish apologies to the combination of the Christian and patriotic reasons related to defense of Motherland. Orthodox and Catholic authors paid their attention to theological aspects of this problem in polemic works. Biblical heroes, knights, wise rulers and persons of saints prevailed in the vivid system of Baroque literature. On the basis of it the concept of Christian holiness was formed. Such authors as Piotr Skarga, Meletiusz Smotrycki, Petro Mohyla, Kasjan Sakowicz, Marcin Paszkowski, Szymon Starowolski and others developed it.

Key words: Baroque, Ukrainian-Polish borderlands, polemics, Christian morals, the concept of Christian holiness.

SWITŁANA SUCHARIEWA – (Svitlana Sukhareva) ukończyła magisterskie studia filologiczne w Łucku i teologię ogólną na UKSW (Warszawa), studia doktoranckie odbyła w Instytucie Literatury im. Tarasa Szewczenki Narodowej Akademii Nauk w Kijowie. Doktor habilitowany nauk filologicznych, koordynator Instytutu Polskiego Wołyńskiego Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki w Łucku, docent, profesor Katedry Języków Obcych i Przekładu Wołyńskiego Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki, redaktor naczelny czasopisma „Ukraina i Polska: przeszłość, teraźniejszość, perspektywy”, pracowniczka Naukowo-Edukacyjnego Laboratorium Przekładu Ukraińsko-Polskiego, tłumaczka dwujęzycznej gazety „Monitor Wołyński”, autorka ponad 80 publikacji o pograniczu polsko-ukraińskim, w tym książek: *Wymiar biblijny ukraińskiej prozy polskojęzycznej po Unii Brzeskiej*, *Przestrzeń retoryczna polskojęzycznej prozy XVII wieku*, *Życie heroiczne i myśl ojca Serafina Kaszuby*, podręcznika *Język polski: dla studentów szkół wyższych* (we współautorstwie z N. Ciołyk i O. Jaruczyk). Zakres jej zainteresowań naukowych: polskojęzyczna proza barokowa na pograniczu polsko-ukraińskim, teoria i praktyka przekładu, metodologia nauczania języka polskiego, literatura dwudziestolecia międzywojennego.